

E.A. PONUN “ƏL-ƏRAF” POEMASINDA “QURAN” MOTİVLƏRİ (Orientalizmin problemləri müstəvisində)

Nuranə Nuriyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: nurananuri@mail.ru

Xülasə. Məqalədə amerikalı şair Edqar Allan Ponun “Əl-Əraf” poemasında müəllifin oriyentalizmini araşdırarkən onun Şərqi olan marağının səbəbləri kontekstində Şərqi və Qərbi qarşıdurmasının səbəbləri təhlil edilmişdir. Məqalədə Şərqi mövzusunun müraciətinin səbəbləri və qaynaqları ilə yanaşı əsərin ideya-estetik əhatəsi, bədii-üslubi keyfiyyətləri də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ABŞ ədəbiyyatı, E.A. Po, “Əl-Əraf, oriyentalizm.

“QURAN” MOTIFS IN E.A. POE’S POEM
“AL-ARAF” (On the level of problems of
orientalism)

Nurana Nuriyeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article analyzes the reasons for the conflict between the East and the West in the context of the reasons for his interest in the East while examining the author's orientalism in the poem "Al-Araf" by the American poet Edgar Allan Poe. In addition to the reasons and sources of the appeal to the Eastern theme, the idea-aesthetic scope and artistic-stylistic qualities of the work are also investigated in the article.

Keywords: USA Literature, E.A. Poe, “Al-Aaraaf”, orientalism.

«КОРАНИЧЕСКИЕ» МОТИВЫ В ПОЭМЕ
Э.А. ПО «АЛЬ-АРАФ» (На уровне проблем
ориентализма)

Нурана Нуриева

*Азербайджанский Университет Языков, Баку,
Азербайджан*

Резюме. В статье анализируются причины конфликта между Востоком и Западом в контексте причин его интереса к Востоку при рассмотрении ориентализма автора в поэме «Аль-Араф» американского поэта Эдгара Аллана По. Помимо причин и источников обращения к восточной теме, в статье также исследуются идейно-эстетический охват и художественно-стилевые качества произведения.

Ключевые слова: Литература США, Э.А. По, Аль-Аарааф, ориентализм.

1. Giriş

Orientalizmin yaranma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikirlər arasında diqqət çəkən məqam bəzi tədqiqatçılara görə, oriyentalizmin ilk dəfə İspaniyada Quranın latın dilinə tərcüməsi ilə başlamasıdır. Belə ki, “din və Şərqi-Qərbi dilemması”nı əsas götürənlərə görə, Quranın qərbi dillərinə və ən əsası latıncaya ilk tərcüməsi oriyentalizmin bünövrəsini qoymuşdur. Lakin bu fikrin əsas götürülməsi özü də doğru deyil, çünki İslama qədər də Şərqi mövcud idi. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Şərqi öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, lakin İslamın yayılması ilə bağlı başqa müstəviyə keçmiş, yeni fikir qaynağı və həyat tərzini olaraq öyrənilməyə başlanmışdır.

Edqar Allan Ponun Şərqi motivlərini özündə ehtiva edən “Əl-Əraf” poeması Quranın yeddinci surəsi əsasında qələmə alınmışdır. “Əl-Əraf” poeması ilk dəfə şairin 1829-cu ildə “Əl-

Əraf, Teymurləng və digər şeirlər” (Al-Aaraf, Tamerlane, and Minor Poems, 1829) adlı kitabında dərc olunmuşdur. Şair poemanı on dörd hissədən ibarət yazdığı düşünsə də, ancaq iki hissəsini tamamlamışdır. Edqar Allan Ponun ən uzun şeiri hesab olunan bu poema nə bilinməyən səbəbdən yarımçıq qalmışdır.

Edqar Allan Po Ayzek Liyə yazdığı məktubunda poemanın adını ərəblərdən iqtibas etdiyini bildirir. Belə ki, Cənnətlə Cəhənnəm arasındakı yer Əraf adlanır. Burada insanlar cəzalandırılmaz və eyni zamanda xoşbəxtliyə də çatırlar.

Edqar Allan Po bir sıra əsərlərində Qurana istinad etməsinə baxmayaraq onun yaradıcılığını tədqiq edən amerikalı alimlər bunu ekzotik və ya başqa dünya atmosferi ilə daha çox maraqlanması ilə əlaqələndirirdilər [4]. Poemada Əl-Əraf adlanan yerdə ölümdən sonrakı həyatın mənzərəsi canlandırılır. Əsərdə həm dini, həm də astronomiya anlayışları əsas yer tutur və hadisələr yunan mifologiyası ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilir.

2. Ədəbi tənqid

Ədəbiyyatşünas A.H. Kuinnin də qeyd etdiyi kimi poema “Qurani-Kərim”in Əl-Əraf adlanan 206 ayədən ibarət yeddinci surəsi əsasında qələmə alınmışdır [9]. Qiyamət günü yaxşı əməlləri və günahları bərabər olan insanlar Əraf deyilən yerdə gözləyəcəklər, lakin orada əbədi qalmayacaqlar. Belə ki, onların Cənnətə girə bilmələri üçün mütləq Məhəmməd peyğəmbərin şəfaət etməsinin vacibliyi bildirilir. Əl-Əraf surəsinin 46-50-ci ayələrində Ərafdakı insanlardan bəhs edildiyi üçün surəyə bu ad verilmişdir. Bundan başqa, surədə, əqidə və digər dini hökmlərlə bağlı bir sıra məlumat verilir və bəzi peyğəmbərlərin hekayətləri və ümmətlərinin vəziyyətləri də geniş şəkildə izah edilir. Bu surənin ayrıca Misaq və Miqat deyə adları olmasına rəğmən daha çox “Əraf” adıyla anılmışdır.

Əl-Əraf surəsinin 46-47-ci ayələrində qeyd edildiyi kimi Əraf adlanan bu yerdə günahları və savabları bərabər olanlar qalacaqlar. Qurandan götürülən bu mübarək ayələr insanlığı oyanmağa dəvət edir. Belə ki, qiyamət günündə cənnət əhli ilə cəhənnəm əhli ayrılacaqdır. Bir tərəfin digər tərəfə zərər verməsinə mane olmaq üçün bu iki qisim adamların arasında Əraf adlanan bir pərdə (sədd) olacaqdır. Onların cənnətlik və ya cəhənnəmlik olduqları Əl-Əraf üzərindən baxıldıqda üzlərindəki ağılıq və ya qaralıq əlamətləriylə bilinəcəkdir. Əl-Ərafdakı adamlar cənnət əhlinə “Sizə salam olsun!” – deyə müraciət edəcəklər və qorxudan Cəhənnəm tərəfə dönüb baxmayacaqlar. Onlar cənnətə girəcəklərinə ümid edəcəklər. Müəyyən bir vaxta kimi Ərafda qaldıqdan sonra Allahın izni ilə ya cənnətə, ya da cəhənnəmə girəcəklər” [1, s.155].

Bir sıra ilahiyyatçılar Quranın yeddinci surəsinin 46-47-ci ayələrilə doqquzuncu surə “Ət-Tövbə”nin 106-cı ayəsini əlaqələndirirlər. Burada qeyd edilir ki, bu insanlar Allahın əmrini müxtəlif bəhanələrlə yerinə yetirməyənlərdir. Vəd olunan müəyyən zamandan sonra Allah ya onları bağışlayacaq, ya da cəzalandıracaqdır. Bu da onların tövbələrinin səmimiyyətindən asılıdır. Təfsirlərə görə bu üçüncü qisim adamlar Mədinə əhalisindən və bədəvilərdən olub,

peyğəmbərin Təbük səfərinə getmək əmrinə müxtəlif bəhanələrlə getməyən, hətta gəlib peyğəmbərdən üzr istəməyən adamlardır.

Alimlərin bir çoxu Edqar Allan Ponun Quran haqqında məlumatı əsasən Corc Selin 1734-cü ildə etdiyi tərcüməsindən aldığı yazır. Onlar, həmçinin onun Corc Seylin tərcüməsinə birbaşa deyil, Tomas Murun “Lalla Ruk” əsərindəki bu tərcüməyə istinadlardan qaynaqlandığı qənaətdədirlər. Tədqiqatçı T. Montqomeri yazır ki, “Po ərəb alimi deyildi və o, müsəlman mədəniyyətlərini şərh etmək üçün Seyl və Mur kimi yazıçıların əsərlərindən bəhrələnmişdir” [14].

Bu sıradan olan alimlər belə ehtimal edirlər ki, Edqar Allan Po Corc Seylin tərcüməsinin yeddinci fəslində adı keçən Əl-Əraf haqqındakı şərhə nəzmə çəkmişdir. Bununla bağlı T. O. Mabbott qeyd edir ki, Edqar Allan Po Corc Seylin tərcüməsindən xüsusi ilham almışdır: “Və mübarəklərlə lənətlənmişlər arasında pərdə olacaq; Ərafda insanlar dayanacaq və cənnət əhlinə səslənib deyəcəklər: “Salam olsun sizə, lakin baxmayaraq ki, onlar bunu çox istəyəcəklər, lakin ora girə bilməyəcəklər” (Əl-Əraf 7/46) [8].

C.Eynboden “Amerikanın ilk “Quran”ı: İslamın kitabı və ABŞ kanonu” (The Early American Quran: Islamic Scripture and US Canon) adlı məqaləsində yazır ki, bu poema, adı istisna olmaqla, Quran obrazları ilə də doludur. Edqar Allan Po “Əl-Araaf” poeması ilə “Amerikan şeirinə Quran surəsini gətirir. Bir surə bir fəsil deməkdir və bu surə 206 ayədən ibarətdir” [5, s.11]. Başqa sözlə, C.Eynboden yazır ki, Edqar Allan Po eyni zamanda Qurandan simvollar da götürərək (surənin adını və onun astronomik elementlərini qəbul etməklə) buna xüsusi anlam verir. Bu bir daha göstərir ki, Edqar Allan Po Quran obrazlarını Amerika auditoriyası üçün əlçatan edir. Lakin eyni zamanda o, bu müqəddəs mənanı İslamdan arındırır və İslam simvollarından yalnız estetika üçün istifadə edir [5].

Edqar Allan Ponun bu mövzuya müraciətinin əsas səbəblərindən biri daniyalı astronom Tixo Brahenin (1546-1601) Kassiopeya bürcündə kəşf etdiyi və Supernova Tixo adı almış ulduzdan ilhamlanmasıdır. Edqar Allan Ponun təsvir etdiyi ərəb Əl-Ərafı da məhz bu ulduzda yerləşmişdir. O, Ayzek Liyə ünvanladığı məktubda yazır: “Əl-Ərafın əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, hətta ölümündən sonra bu ulduzu özünə daimi məskən seçənlər belə ölümsüzlük qazanmırlar” [12, s.253].

Edqar Allan Ponu şair – romantik kimi daha çox İlahi Gözəllik və İlahi Həqiqət fəlsəfi ideyaları maraqlandırır. Onun Əl-Əraf poeması özlüyündə bir İlahi Gözəllik, İlahi Həqiqət və Allaha yaxınlaşma mövzusunda düşüncələr adlı ədəbi eksperiment olmalı idi. Edqar Allan Ponun yaradıcılığını araşdıran tədqiqatçılar bu əsəri onun yaradıcılığının zirvəsi hesab edirlər. Baxmayaraq ki, Edqar Allan Po aradığı İlahi Gözəlliyyənin həqiqətdə nə olduğunu tapa bilməsə də, onun insan qəlbində mövcudluğu fikrinə yaxınlaşa bilmişdi. Əl-Əraf poeması şairin “poetik gəncliyinin sonu” hesab olunur.

Tədqiqatçı Y.V. Kovalyovun fikrincə poema “Kantın idealist fəlsəfəsinə əsaslanan Gözəlliyi təcəssüm etdirmək cəhdi idi” [12, s.253]. Edqar Allan Po yaradıcılığının digər bir tədqiqatçısı V.İ. Çerednikova görə isə “Əl-Əraf” ən intellektual poemadır, lakin bəzi

anlaşılmazlıq və ağırlığının olmasına rəğmən, Kantın məzəmmət etdiyi sentimentallıq və göz yaşlarının büsbütün olmaması ilə kompensasiya edilir” [13, s.144].

Təəssüf ki, Edqar Allan Ponun “Əl-Əraf” əsəri ədəbi tənqid tərəfindən yaxşı qarşılanmamışdı. K. Kempbell yazırdı: “Əl-Əraf” Ponun bütün şeirləri arasında ən formasız və ən fraqmentar olanıdır. Onun nə dəqiq müəyyən edilmiş ortası və ya sonluğu, nə də ahəngdarlığı vardır. Açıq-aydın görünür ki, Edqar Allan Po təxəyyülünün yaratdığı ideya və obrazlar labirintində dolaşmışdır” [3, s.173].

“Əl-Əraf” poeması əsasən axirət, ideal sevgi və ideal gözəlliyi tərənnümə yönəlsə də, əsas məğzi bu ideal gözəllik və estetikaya nail olmaqdır. Tənqidçi Floyd Stovallın yazdığı kimi, poemanın mövzusu “dünya ilə bağlı ümidlərin puçluğu, ya xəyallar və ya daha rahatı təxəyyül aləminə qapılmaqdır” [6, s.41].

Edqar Allan Ponun ilk üç cildlik əsərinin redaktoru olmuş, T.O. Mabbott (1898-1968) yazır ki, “Əl-Əraf” Ponun şeirlərinin ən çətini, həm də ən uzunudur. Çətinliyinə baxmayaraq isə bir çox şeir sevrələr onu zövqlə oxuşmuşlar” [8, s.92].

3. Əsas hissə

Əl-Əraf – elə bir dünyadır ki, orada bəşəri heç bir şeyin olmadığı İlahi Gözəlliyyənin Kainatı mövcuddur. Poema “heç bir bəşəri olmayan” [8] sətirləri ilə başlayır. Əl-Əraf fantastik və qeyri-real dünyadır və onun ən qeyri-adi xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, burada havanın rəngi var və sakitliyi eşitmək mümkündür. Edqar Allan Ponun Əl-Ərafı təmiz estetik emosiyaların bir yerə toplandığı ideal dünyadır. Belə ki, onun təsəvvüründə yaratdığı bu dünyada İlahi Gözəllik bir yerdə cəmlənməli və Bəşəriyyətdən, onun keçmişindən asılı olmayaraq mövcud olmalıdır.

Edqar Allan Po “Əl-Əraf” poemasının jurnalda dərc olunan bir hissəsinə belə bir giriş sözü yazır: “Belə güman olunur ki, Əl-Əraf ərəblərdə Cənnət və Cəhənnəm arasındakı məkandır və bir dəfə bəşəriyyətin gözü qarşısında alışıq və anidən yoxa çıxmış, Tixo Brahenin kəşf etdiyi məşhur ulduzda yerləşir” [7, s.39].

Poema Əl-Əraf adlanan ulduzda yaşayan Gözəllik ilahəsi Neses haqqındadır. Mikelancelo özünü bu ulduzda yaşadığını təsəvvür edir və “xəyali qıza” tərki etdiyi yerlər haqqında danışır”. Əbədi olan bu ulduzu qadın mələk İante ölümə məhkum olan Ancelo (Mikelancelo) ilə bölüşür. Ancelo ilə İantenin məhəbbəti onların Neses tərəfindən əmr olunan vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olur. Onlar vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmədikləri üçün cənnətə girə bilmirlər. Bu səbəbdən də ulduzda qalmağa məcbur olurlar. Əsərdəki insan duyğularının təsvirləri olan personajlar arasında Neses ilahəsi ideal gözəlliyi, Ligeya xarakteri təbiətdəki musiqi gözəlliyini, İante və Angelo isə ehtiraslı canlıları simvolizə edir.

Poemada üç əsas motiv var: birinci, insanla Allah arasında əlaqə və insanın cənnətə girməsi; ikinci, Əl-Əraf ulduzunun İlahi cənnət kimi təsviri və sonradan onun insanlar tərəfindən faciəvi şəkildə dağıdılması; üçüncü motiv isə ehtiras və vəzifə arasında əlaqədir.

Lakin poemada bəzən təhkiyə xəttini izləmək çətinlik törətsə də, burada Nesesin rolu bu üç əsas motivlə əlaqəlidir.

Birinci hissədə Allah Əl-Ərafın aparıcısı Neses mələyinə başqa dünyalara bir məlumat çatdırmağı əmr edir. İkinci hissədə Neses Ligeya adlı mələyi çağırır ona tapşırır ki, qalan bütün 1000 serafimi də (altı qanadlı nurdan yaranmış mələk) oyatsın və Allahın ordusunu yaratsın. Lakin bütün mələklər arasından iki mələk bu çağırışa səs vermir. Onlar qadın mələk İante və yerdə öz ölümünü və ruhunun Əl-Ərafa uçmasını gözləyən Mikelancelodur.

Edqar Allan Po bu ulduzu ulduzlararası məkanda dolaşan bir planet kimi təsvir edir. Bu planet poemada Kassiopeya bürcündə dörd günəş tərəfindən işıqlandırılan, mələklər və ölümə məhkum olan Ancelonun məskunlaşdığı Gözəllik səltənəti kimi göstərilir. Serafimlərin (mələklər) və Ancelonun vəzifəsi cənnətlə Allahın kainatının bir çox dünyaları arasında vasitəçilik etməkdir. Əl-Əraf poemasına giriş hesab olunan şairin “Elm haqqında sonet” (Sonnet to Science) şeirində bu ulduz “xoşbəxt ulduz” adlandırılır. Edqar Allan Ponun adı keçən şeirində elm tərəfindən sıxışdırılan, yaradıcı təxəyyülün məhsulu olan yaşadığımız bu dünya haqqında məlumat verilir. Ancelonun Yer kürəsində ölümü və Əl-Ərafın daha da yaxınlaşmasından sonra dünya od içərisinə atılır.

Edqar Allan Po poemanın böyük bir hissəsinə müfəssəl şəkildə müəllif qeydləri qoymuşdur. O, burada hind və antik yunan mifologiyasını qarışdırmışdır. Məsələn, “Nelumbo çiçəyi Qanqda törəmiş və burada Kupidon doğulmuşdu!” sətirlərində şair lotos çiçəyindən bəhs edir [8]. Yaxud başqa bir yerdə Sədinin “Gülüstən”ını xatırlayır və mürgülədiyində gözü qarşısında Sədinin Gülüstəninin canlandığını söyləyir.

Ümumiyyətlə, Əl-Əraf şeirində Şərq motivlərinin bir neçə növü var: “Çərkəz ləl-cəvahiratı”, “Trabzon zinət çiçəyi”, “Fars şairi Sədinin Gülüstənindən sitatlar”, “Sodom və Qomorra”, “Hind-Ganj”. “Əl-Əraf” poemasında antik poeziya-miflərin təxəyyülü və orta əsr Şərq dünyasında uçmaq motivi ilə yuxu atmosferini görürük. Şairin bu səpgidə yazdığı “Yuxu içində yuxu” (Dream within a Dream) və “Yuxu ölkəsi” (Dream-Land) adlı şeirləri də vardır ki, hər iki şeirdə Şərq təsəvvüfünün elementlərinə rast gəlinir.

Görünür ki, Edqar Allan Po Sədinin (1184-1291) “Gülüstən”ı ilə Con Rossun 1823-cü ildə ingilis dilinə etdiyi tərcüməsi vasitəsilə tanış olmuşdu. Şair poemada xəyal aləmi dənizlərdə dövr edən və dörd günəşin şüaları yaxınlığında olan Xəyal Ulduzu qızını, Neses adlandırır. Məhz Xəyal Ulduzundakı həmin xoşbəxt günlərdə ilham pərisinin ulduzlar arasından boylanan “Gözəllik ideyası” yaranmışdı.

Poemada gözəllik ideyaları kimi verilən ən yüksək səadət planetlərindən gələn güllərin prototipləri Yer kürəsinin çiçəklərinin təsvirlərində öz əksini tapmışdır. Burada nektarı arını məst edən “Trabzon gülü”çiçəyi, klitiyalar - yer üzündəki günəbaxanlar, aloe kimilər cinsinə aid olan yalnız Parisdəki kral bağında yetişən “göy həsrəti” ilə doğulan və tez solan çiçəklər, Rona yatağında böyüyən su zanbaqları və eşq tanrısının doğulduğu Nelumbo adlı cəhrayı lotus çiçəyi vardır. Gözəllik İlahəsi Neses Sonsuzluq qarşısında diz çökərək, saysız-hesabsız buludların əhatəsindəki xəyal aləmində, bütün gözəlliyi ilə təzahür edən güllərə baş əyir. İlahi

Gözəllik ilahi səltənətin şafəqində təzahür edən Gözəlliyyə – güllərin canlı obrazının nəşəli və ətir saçan əhatəsində xəyala qapılır. Güllərin aləmi ideyalar aləmi ilə analoji olaraq müqayisə edildikdə, gözəllik ideyasının vətəni və anası sayılan Ulduzda gözəl Nesesin obrazı ilə təzahür edən Məlikəni, ideyaların canlı ətəri bürüyür.

Maraqlıdır ki, poema şairin təxəyyülü ilə yanaşı tarixi faktlar, din və mifologiya ilə zəngindir. Poema eyni zamanda sintaktik quruluşuna görə də mürəkkəbdir. Belə ki, şeirdə ritmi tutmaq çətinidir. Poema tamamlanmasa da, axirət dünyası, İlahi Eşq və İlahi Gözəlliyyə təcəssüm etdirən bir sənət əsəridir. Onu da qeyd edək ki, poema ritm və ölçünün olmaması baxımından da çətinlik yaradır. Edqar Allan Po öz şeirini əsasən səs axını əsasında qurur. Belə ki, poemanın birinci hissəsi səkkiz hecalı kupletlərlə başlayır, sonra alternativ qafiyəli trimetr-dimetrlərin ara-sıra intermediyaları ilə pentametrli kupletlərə keçir. İkinci hissədə isə əsasən, anapetik dimetrlərin aralığı olan pentametrli kupletlər vardır. Beləliklə, bütün bunlar olduqca mürəkkəb səsləndiyindən və şairin istinad etdiyi qaynaqlar da həddən artıq qarışıq və anlaşılmaz olduğundan bir çox alimlər “Əl-Əraf” poemasını ciddi əsər kimi qəbul etmirlər.

Əl-Əraf şeiri Edqar Allan Ponun bir şair kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Ədəbiyyatda “kosmik şeir” adını almış “Əl-Əraf”, şairin buna qədərki və bundan sonrakı əsərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu poemanın ərsəyə gəlməsinə Edqar Allan Ponun astronomiyaya olan marağı və bu sahədə əldə etdiyi biliklər səbəb olmuşdur.

Bəşər mədəniyyəti tarixinin XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrdə xalqların adət-ənənələri, məişət tərzini və ibtidai inanc sistemlərinə aid çoxlu məlumatların əldə edilməsi, onların mifoloji dünyagörüşlərinin araşdırılmasına maraqla oymuşdur. Bunun nəticəsi olaraq da, mif-ritual-din əlaqələrinə münasibətdə fikirlər haçalanmış, bir-birinə zidd baxışlar meydana gəlmişdir. Lakin öz uzaqgörənliyi sayəsində hələ XIX yüzilliyin əvvəllərində bu fikir müxtəlifliyinin davamlı olacağını bildiyindən “şair “Əl-Əraf” poemasında xəyali dünyanın və ya başqa bir alternativ dünyanın mənzərəsini yaratmışdır” [9, s.12].

Şair haqlı olaraq “Əl-Əraf”ı mozaika adlandırır. “Əl-Əraf” poeması kainatın mütəmadi şəkildə fiziki və mənəvi olaraq dəyişən çoxşaxəli görüntüsünü əks etdirir. Edqar Allan Po poemada cənnətdəki xəyali yerlərin təbii elementlərinin canlı təsvirini verir. O, ulduzların titrəməsi və kainatın Qurandan ilhamlanaraq təsviri ilə yanaşı, kometaların bir yerdən digər yerə hərəkət etdiyini və yerdən görünən səmanın formasını da heyvətəməz şəkildə təsvir edir. Edqar Allan Po əsərin başlanğıcından oxucusunu bir növ Şərqlə səyahət etməyə hazırlayır, onları müxtəlif məkanlara götürür, fərqli inanclarla tanış edir, Şərq obrazları və hadisələri ilə qarşılaşdırır. Göründüyü kimi poemanın həm başlığı ərəb dilində verilmiş, həm də Qurana istinad edildiyi üçün burada Şərq motivlərindən də geniş istifadə olunmuşdur.

Edqar Allan Ponun Quran təsvirinə və Sədinin yaratdığı Gülüstan obrazına heyranlığı onu bir ideyanın və ya mühitin təşkili və ya təkliyinə deyil, poetik axarına diqqət yetirməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də poema kifayət qədər diqqət çəkməmişdir. Bu da təbii ki,

poemanın çətin anlaşılan məzmunundan irəli gəlirdi. Poemada Edqar Allan Po müsəlman Cənnəti və axirət dünyası haqqında dərin düşüncələrə dalır və axirət həyatı haqqında Qurandan gətirilmiş istinadlar – Cənnət, Cəhənnəm, Əraf və mələklərdir. Əraf xristianlıqda olduğu kimi İslam ənənəsinə görə də təmizlənmə yeridir. Şairin öz poetik məqsədi üçün Bibliyadakı təmizlənmə yerini deyil, Qurandakı Ərafı seçməsi yəqin ki, burada kişilərin taleyi, Cənnətdəki bakirə qadınların (hurilər) təsviri və Allahın ərşinin əks olunması ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi bir çox tənqidçi və oxucuya görə “Əl-Əraf” poemasının əsas qayəsini anlamaq çətinidir. Onu da qeyd edək ki, poemada Qurandan götürülmüş obrazlar implisit şəkildə verilir və buna görə də əsərin məzmununu təhlil etmək üçün müqəddəs kitabdakı obrazları mükəmməl bilmək vacibdir. Belə ki, Əl-Əraf Edqar Allan Ponun ezoterik simvolizmini və üslubunun eyhamlı təlqinediciliyinə işarə edir. Bundan başqa poemada, Qərb ədəbi tənqidinin çözü bilmədiyi bəzi Quran təsvirləri də yer alır. Poemadakı quyruqlu ulduz obrazının qaynağına bağlı heç bir məlumat və ya şərh verilmədiyindən T.O. Mabbott, poemada mələklərin quyruqlu ulduzlarla bağlantısının nə məqsədlə verildiyini izah edə bilmir: “Burada olan kometalər, qəlblərində od daşımaqla cəzalandırılan düşmüş mələklərdir. “Əl-Əraaf”dakı fikrin dəqiq mənbəyi tapılmamışdır [8, s.118].

Onu da qeyd edək ki, poemada təsvir olunan kometalər Quranda adı keçən kometalərlə bənzərlik təşkil etsə də, Edqar Allan Po kometalərin təsviri və tarixi baxımından müəyyən təzadlı fikirlər irəli sürür. Lakin buna baxmayaraq, o, aydın şəkildə Quranda keçən kometalərin düşməsinə olduğu kimi poetik bir dillə ifadə edir. O deyir ki, səmanın üstündə bu kometalərin qarşısından götürüləcək bir sədd var: “of the barrier overgone / the comets who were cast / from their pride, and from their throne” – aşılış səddin / atılan kometalər tərəfindən / qürurlarından və taxtlarından” [8, s.90-92].

Edqar Allan Ponun şerindəki maneəni yüksək səmaddan düşən kometalər yıxmış kimi görünə də, Qurandakı kometalər əslində cənnət sərhədlərini keçməyə cəsərat edənləri məhv edəcək. Quranda (Ər-Rəhman, 55/35) bildirildiyi kimi quyruqlu ulduzlar səmanın qoruyucusu kimi fəaliyyət göstərirlər: “(Qiyamət günü) sizin üstünüzə tüstüsüz alov və alovuz tüstü göndəriləcək (başınıza ərimiş mis töküləcək) və siz bir-birinizə kömək edə bilməyəcəksiniz” [1, s.531]. Edqar Allan Ponun əsərində və Quranda kometalər insanların və başqa ruhların itaətsizliklərinin qarşısını almaq üçün səmada baş verən ilahi maneənin bir hissəsi kimi görülür.

“Əl-Əraf” poeması üslub baxımından özündə gizli mənaları ehtiva edən, kodlaşmış bir əsərdir. Poemanın birinci hissəsində təhkiyəçi Nesəs adlı sirli və ekzotik bir personajı təqdim edir. Yunan mifologiyasından götürülməsinə baxmayaraq bu adın mənşəyi qeyri-müəyyəndir. Nesəs adının etimologiyasını şərh edən T.O. Mabbotta görə səmada uçan ruh - Nesəs “Əl-Əraf” ulduzunun və onun hökmdarının məskəni hesab olunur və bu adın mənası “adanın xanımı” deməkdir [8, s.115].

Onu da qeyd edək ki, romantik şairlər əsərlərində ərəbcə və türkcə sözləri tərcümə etmədən işlətmişlər. Edqar Allan Po da əsərlərində bu ənənədən istifadə edərək bir sıra ərəbcə sözləri olduğu kimi işlətmişdir. O, “Teymurləng” əsərində “İblis”, “Əl-Əraf”da “simum”,

Ligeya əsərində “Əzrayıl” və “bəxşiş” kimi kəlimələri tərcümə etmədən vermişdir. Ola bilsin ki, Neses adının da etimoloji baxımdan kökü ərəb dilindədir. Neses Quranda qeyd olunan ərəbcə Nusuki sözünə bənzəyir: “De ki, mənim namazımda və ibadətim də [Nusuki] həyatım və ölümüm də bütün aləmlərin Rəbbi Allah üçündür! Onun heç bir şəriki yoxdur. Mənə belə buyurulmuşdur və mən ilk müsəlmanam!” (Əl-Ənam 6/162-163) [11].

Göründüyü kimi Quranda da keçən bu sözün mənası ibadət edən və ya Allaha ibadət etməyə həsr olunmuş deməkdir. Bu mənada Neses də poemada Allahın əmrində olan, onun əmrlərini icra edən biridir.

Poemanın təməlinə əsasən Neses obrazı vasitəsilə İslami simvollar gözə çarpır. Poemanın əvvəlində Neses, Allahın hüsurunda diz çökmüş olaraq göstərilir ki, bu da namazda səcdə etməkdir, yəni namazın ən önəmli yönlərindən biridir. Başqa bir misal isə Neses obrazında Məhəmməd peyğəmbərin metaforasıdır. Nəinki burada Neses Nusukiyə bənzədilir, yəni ibadət edən olaraq verilir, bu ayə, həmçinin təqva mövzusunı göstərir və Neses də Peyğəmbər kimi dindar təsvir edilir. Poemada diqqəti çəkən ən mühüm məqam isə Edqar Allan Ponun üstüörtülü şəkildə bir çobanın Məhəmməd peyğəmbərlə eyniləşdirilməsidir. Edqar Allan Ponun tədqiqatçılarından olan Sohaib Kamal Mahmud Əl Kamal ““Edqar Allan Ponun Oriyentalizmi: “Əl-Əraf”dakı “Yaxın Şərqi” cazibəsi” (The Orientalism of Edgar Allan Poe: The Allure of the Middle East” in Al-Aaraaf) adlı monoqrafiyasında yazır: “İkinci hissənin əvvəlində Po müəmmalı şəkildə bir çobanı xatırlayır:

High on a mountain of enamell'd head —
Such as the drowsy shepherd on his bed
Of giant pasturage lying at his ease,
Raising his heavy eyelid, starts and sees,
With many a mutter'd “hope to be forgiven” [8, s.159-163].

Bu hissədə, xatırlanan çobanın Hz. Məhəmməd olduğunu isbat edən dörd məqam vardır. İlk məqam çoban kəliməsidir, çünki Hz. Məhəmməd gənc yaşlarında çoban olmuşdu. İkinci məqam isə, poemada çobanların oturduğu yüksək dağın, Məhəmmədin Quran ayələrini Cəbrail mələyindən aldığı yeri nəzərdə tutmasıdır. Burası “Hira” veya “Hira dağındakı mağara” olaraq bilinir. ...

Məhəmməd peyğəmbərin nəzərdə tutulması iddiasını dəstəkləyən üçüncü və dördüncü məqamlar çobanın yatağında hiss etdiyi süst haldır: “yataqda olan yuxulu çoban kimi” [8, s.160]. Çobanla bağlı olan yuxululuq və yataq Məhəmmədin hündür dağda Cəbrail mələyindən Quran ayələrini aldıqdan sonra trans vəziyyətinə düşdüyünə aydın işarədir” [2, s.81].

Müəllif fikirlərini təsdiqləmək üçün E.M. Uerinin tədqiqatlarından da misal gətirir (Elwood Morris Wherry (1843-1927) həyatının qırx ilini Hindistanda keçirmiş amerikalı presbiterian missioner olmuşdur. O, İslam alimi və bir xristian ekumenist kimi xristian-müsəlman münasibətlərinə töhfə verən “müsəlman mübahisəsi” və ya apologetika ilə maraqlanmışdır).

Göründüyü kimi poema Qurana əsaslanarsa da, ola bilsin ki, Edqar Allan Po dini məsələlərdən daha çox alternativ dünya və təxəyyül obrazlarına üstünlük vermiş və digər əsərlərində olduğu kimi burada da platonik ideyalara qarşı çıxmışdır. “Əl-Əraf” poemasının əsas məzmunu ideal gözəlliyi axtarmağa və ona can atmağa yönəlsə də, şair bunun yaşadığımız dünyada olmadığını vurğulayır. O, ideal gözəlliyin axirət həyatından sonra gələcək alternativ dünyada ola biləcəyi fikirini müdafiə edir.

Edqar Allan Ponun estetika nəzəriyyəsinə şərh etmək üçün “Əl-Əraf” poemasını oxumaq yetərlidir. Qeyd edək ki, burada Edqar Allan Ponun yaradıcılıq fəlsəfəsinin ontoloji (İdealist fəlsəfədə varlıq haqqında metafizik nəzəriyyə) əsasları da diqqət çəkir. Edqar Allan Po Cənnət və Cəhənnəm arasındakı məşhəri müsəlman Ərafı olaraq təsvir edir. Poemada şair Xristianlıqla İslamı bir arada verməyə çalışmış, Qurandakı hekayələrə olan marağı ilə Bibliyadakı insanı müqəddəsləşdirmə məsələsini müqayisə etmişdir. Belə ki, poemada Allahu insan görünüşlü hesab etmək inancı Neses tərəfindən pislənir. Şair poemada bu inancın Allah tərəfindən qəbul edilməməsini qeyd edir. Əslində isə bu Edqar Allan Ponun öz dini dünyagörüşünün nəticəsi idi. O, bu inanc haqqında belə yazır: “Humanistlər belə hesab edirdilər ki, Allah həqiqətən insan cildindədir kimi başa düşülməlidir” [7, s.18].

Əl-Ərafın “Qurani-Kərim”ə istinadən yazıldığını nəzərə alsaq görərik ki, Edqar Allan Ponun ərəbləri müsəlman olaraq adlandırması da yanlışdır. Çünki bütün ərəblər müsəlman deyildir. Odur ki, şairin ərəb xarakterindən bəhs etməsi müsəlman ərəblərlə bağlıdır və Tixo Brahenin kəşf etdiyi ulduzun da Quranda bəhs edilən ulduzlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Edqar Allan Ponun belə bir üsuldən istifadə etməsi təbii ki, yaradıcı təxəyyülün məhsuludur. Poemada o, həmçinin Şərqi və Qərbi arasındakı xətti də müəyyənləşdirmir, əksinə onları ola bilsin ki, bilərəkdən qarışdırır. Belə ki, şair, Şərqi Qərb üçün əlçatan edir və ekzotik Şərqlə əlaqəsi olan Qərbin özünü də ekzotikləşdirir.

Edqar Allan Ponun bu əsəri yalnız dünyanı dəyişmək istəyi və ya dəyişikliyə çağırış deyil, eyni zamanda yaratdığı alternativ dünya olan “Əl-Əraf”da Şərqi mədh etməsidir. Əslində şair bununla bütün insanlığa, açıq şəkildə mədəni bəyanat verir. Edqar Allan Po tərəfindən Şərqi verilən bu dəyər onun siyasətdən, məzhəb və irqi ayrı-seçkilikdən uzaq durmasının ən gözəl nümunəsidir. Yəqin ki, şair üçün yalnız poetik təxəyyülü zənginləşdirmək və yaradıcılığının əbədi yaşarlığı daha önəmli idi.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim, (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M. Bünyadov, V.M. Məmmədəliyev), “Olimp” konserni, Bakı., 1998, s. 155.
2. Al-Kamal, Sohaib Kamai Mahmood. “The Orientalism of Edgar Allan Poe: The Allure of the ‘Middle East’ in Al-Aaraaf”, 75-76.
3. Campbell K., The mind of Poe, and other studies. Russell and Russell Publishers, 1962, p. 173.

4. Erkkila B., “The Poetics of Whiteness: Poe and the Racial Imaginary” in *Romancing the Shadow: Poe and Race*, J. Gerald Kennedy & Liliane Weissberg, eds. New York: Oxford University Press, 2001, 48.
5. Einboden J., *The Early American Qur’an: Islamic Scripture and US Canon*. *Journal of Qur’anic Studies*, 11(2), 2009, 1-19.
6. Meyers J., *Edgar Allan Poe: His Life and Legacy*. New York: Cooper Square Press, 1992, 41.
7. Poe, Harry Lee. *Edgar Allan Poe: An Illustrated Companion to His Tell-Tale Stories*. New York, Metro Books, 2008. p. 39.
8. Poe, E.A., *Collected Works of Edgar Allan Poe*, V.1: Poems; V.2 and 3: Tales and Sketches, ed. Thomas Ollive Mabbott; with the assistance of Eleanor D. Kewer and Maureen C. Mabbott (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1969; 1978). Henceforth cited by volume and page number, i.e. 1:1.p. 118.
9. Pepples S., *Edgar Allan Poe Revisited*. New York: Twayne Publishers, 1998, 12.
10. Quinn Arthur Hobson., *Edgar Allan Poe. A Critical Biography*. John Hopkins University Press, 1998, p. 158.
11. Sale G., *The Koran Translated by George Sale*. N.p.: Community Texts, 2011. Internet Archive.
12. Ковалев Ю.В., *Комментарии, Эдгар По, Ворон*, СПб.: Азбука, 2010, 253 с.
13. Чередников В.И., *Философские основания американского романтизма первой половины XIX века. Р.Эмерсон, Э.По, Г.Торо*, диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук, Калининград, 2011, 174 с.
14. “From “Al Aaraaf” to the Universe of Stars: Poe, the Arabesque, and Cosmology” Author(s): Stephen Rachman Source: *The Edgar Allan Poe Review*, Vol. 15, No. 1 (Spring 2014), pp. 1-19 Published by: Penn State University Press Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/10.5325/edgallpoerev.1.0001>